Հ. Ալիշան եւս, որ զարմանալի ճշտութիւններ ունի աշխարհագրական տեղերու շուրջ, երկու անջատ ամրոցներ կը տեսնէ. Հասանղալայ կը դնէ Վերին Բասենի մէջ, որուն գլխաւոր բերդաքաղաքն էր Հասանղալայ, կամ Հասանգալէ, «քաղաք յահեկէ համանուն ջրոյն»:

Ալիշան աւելի մանրամասնութեան մէջ ալ կը մտնէ, եւ Հասանղալայի իրական դիրքը կը ճշտէ, «վեց ժամաւ յարեւելից Էրզրումայ, ի ստորոտ լերին, բարձր 5150′, ունի բերդ ամուր եւ կրկնապարիսպ»: Իսկ ստորին Բասենի մէջ, Մուրց-Երասխի խառնուելուն՝ կայ Զօպան Քէօփրիւսի, եօթնակամար կամուրջ Հովուի ... ի հարաւոյ սորա, յաջմէ Բասեն ջրոյ, ի քարաբլրի կայ ԱՒՆԿԱՑ բերդն կամ ՕՆԻԿ, զարմանալի շինուած յանկոխ վայրի, աւերեալ ի Լենկթիմուրէ. կան ջրամբարք ցամաք եւ սենեակք ինչ ի նըմա, որ ՃԻԻԱՆԳԱԼԷ կոչին...»[40]:

Մենք կրնայինք երկարել Աւնիկին Հասան-գալայի հետ նոյնացման հակառակ փաստերու շարքը, սակայն գոհացանք այսչափով: Փակելէ առաջ, կ'ուզենք աչքէ անցընել քանի մը աշխարհագրական քարտէզներ ալ, հին թէ նոր: Ունինք 1751ին Վենետիկ տպագրուած քարտէզ մը, որուն վրայ կը տեսնուի Աւնիկ առանձին, Երասխի եւ Մուրցի խառնումին արեւելեան ափին վրայ. ունինք 1884ի աշխարհագրութիւն մը, զոր Հ. Ալիշանի կը համարին, ուր որոշ կը տեսնուի Աւնիկ, Երասխի խառնուրդին վրայ, արեւելեան ափին, իսկ Հասան-գալայ հեռու՝ դէպի Էրզրում գացող ճամբուն վրայ:

Թուրք հնախօսական ընկերութիւնը եւս 1964ին հրատարակած է զրօսաշրջիկներու համար քարտէզ մը, որուն վրայ ճշտուած են տեղերը հնախօսական բերդերուն, «Թահրիյէ Թիւրքիյէ» վերնագրով, հրատարակուած Պոլիս, «Նազիմ Թարհան» ընկերութեան կողմէ. հոն նոյնպէս որոշ նշանակուած են Աւնիկ եւ Հասան-գալայ բերդերը առանձին առանձին եւ իրարմէ հեռու, մեր վերեւ ճշտած տեղերուն վրայ. որ է, Աւնիկ՝ Մուրց-Երասխ խառնուրդին վրայ, Երասխի արեւելեան ափին. իսկ Հասան-գալայ՝ հեռու, Բասենի լեռներուն ստորոտը, Երասխի արեւմտեան ափին վրայ:

Ուրեմն, կ'եզրակացնենք, թէ

1. – Բողբերդ կամ Աւան Բասենոյ կը համապատասխանէ այսօրուան Հասան-գալայ բերդաւանին, որ կը գտնուի Երասխի արեւմտեան ափին, Էրզրումի ճամբուն վրայ, հին Դու գիւղին մօտիկ:

2. – Աւնիկ կամ Օնիկ, որ թուրքերէն Ճիւան-գալէսի կը կոչուի, բոլորովին ուրիշ բերդ է, եւ կարելի չէ նոյնացնել Հասան-գալայի հետ:

3. – Հին-Աւնիկ եւ Արդի-Աւնիկ գոյութիւն չէ ունեցեր. Աւնիկը մէկ էր և մէկ է:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

40. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 40:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՍԵԶԷՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ստորեւ կ'ուզենք քանի մը հայերէն տպագրութիւններ ցուցադրել, ԺԸ. դարու առաջին քառորդէն մնացած, որոնք չատ չէ որ երեւան ելած են Սեզէնի Պետական Մատենադարանի հաւաքածոյէն: Իբր նախարան համառօտ մը պիտի ծանօթացնենք ընթերցողներուն ԺԸ. դարու հայկական տպագրութեան պատմութիւնը:

Թաթարական արշաւանքներէն ետք, Թուրքերու եւ պարսիկներու տիրապետութեան տակ եւ Հայաստանի մէջ աւերիչ պատերազմներու մէջտեղ, էր կրնար հայկական քաղաքակրթութիւնը զարգանալ. ուստի ԺԴ–ԺԵ դարերը, հայկական կանութեան համար՝ անկման դարեր եղած են, ոչ միայն որակի, այլ նաեւ քանակի տեսակէտով:

Քաղաքակրթութեան զարթօնքի եւ աւատապետութեան դէմ ելլաման միջոց՝ չէր կրնար տպագրութիւնը իր այնքան կարեւոր դերը սկսիլ հայրենի հողին վրայ – ինչպէս Ամսթերտամի հայկական տպագրութեան մասին խօսելով՝ ուրիշ անգամ արդէն ըսած եմ – որքան Եւրոպայի վաճառականական ու կրթական դարձի նեղան կեդրոններու մէջ:

ԺԸ. դարը – մինչեւ դարուն վերջին քառորդը – հայկական տպագրական ըսանցքի շրջան է, ընդմէջ տպագրական կրօնական ձեռնարկներուն եւ տպագրութեան սկսելուն:

Մինչ այդ, աւելի մնայուն երեւոյթ ունեցող տպագրական աշխատութիւնները հոն զարգացան՝ ուր որ ընկերական եւ տնտեսական նպաստաւոր պայմաններ գոյացած էին: Այսպէս, տպագրութեան երկու հայրենիքներն եղան, այս դարուն մէջ, վաճառականութեան երկու կեդրոնները, Վենետիկ եւ Պոլիս:

Բազմաթիւ կարեւոր շեղումներ ունեցած են, սակայն, այս երկու քաղաքները, տպագրական մղիչ ոյժերու եւ պարագաներու տեսակէտով: Հայ վաճառականներու համար՝ Վենետիկ անցքի հանգրուան մը էր, իսկ Պոլիս՝ արեւելեան-արեւմտեան վաճառականութեան հաստատուն կեդրոն: Վենետիկի մէջ հայ վաճառականները ճամբորդներ էին. իսկ Պոլիս, բազմաթիւ հայ վաճառականներ իրենց բնակարաններն ունէին եւ ազգային կեանք կ'ապրէին: Վենետիկի մէջ, կաթողիկէ եկեղեցականներ քանի մը հարուստ վաճառականներէ կ'օգտուէին՝ ինչ ինչ դրքերու տպագրական ծախքերը հոգալու. անդին Պոլիս հայ վարպետներու տպարաններուն մէջ, դրքերը պատրաստողներն էին այդ հաստատուն բնակիչները, ինչպէս նաեւ ապա դրքերու սպառիչ՝ աշխարհիս չորս կողմը թափառող հայ վաճառականները, որոնք աւելի ամուր հիմեր կ'ընծայէին հայկական դրքերու հրատարակման գործին:

Վենետիկի մէջ ալ կարելի էր, բուն այս մեկենասական դրութեան միջոցով, այդ հիմերը դնել: Մխիթար Սեբաստացին, Անտոնեան կաթողիկէ միաբանութեան հիմնադիրը (անուանումը հեղինակինն է), միաբանութիւնը 1717ին Ս. Ղազար կղզին վրայ հաստատելէն ետք՝ ջանացած է – հարուստ հայ վաճառականներու օժանդակութեամբ – հիմնել տպարան մը. բայց իրենց իրաւունքներուն կառչած իտալացի տպարանատէրները կասեցուցած են անոր ծրագրին իրականացումը, եւ այսպէս՝ վանքի միաբաններն ալ ստիպուած, իտալական տպարաններու մէջ հրատարակած են իրենց գործերը եւ թարգմանութիւնները:

Վենետիկի մէջ լոյս ընծայուած դրքը-

քերու քանակի տեսակէտով առաջին տեղը կը գրաւէ Անքոնիոյ Պորքոլիի տպարանը, որ 1695–1774 աւելի քան 100 գիրք տպագրած է հայերէն լեզուով:

Ապսպրողները, այսինքն ծախքը հոգացողները հայ կաթողիկէ հարուստ վաճառականներ էին. հետեւաբար գրքերու գինովը ճեւացած գումարը որոշ չահ մը կը ներկայացնէր տպագրիչին: Գրքերը իրենց պարունակութեամբ կաթողիկէ (ըստ հեղինակին՝ «ունիաթիթ») քահանաներու այն առենուան մտայնութեան կը համապատասխանէին: Մխիթար եւ իր աշակերտները կարդ մը թանկագին գիրքերէ զատ (քերականութիւններ, բառարան, դասագիրքեր), աւելի գաղրոցական աստուածաբանութեան գործերու թարգմանութիւններ հրատարակած են:

Մխիթարեանները, քանի որ 1729էն ի վեր արդէն հայերէն գիրերու ամբողջական չարք մը ունէին, ջանացին ազատել Պորքոլիի մենաշնորհէն. 1751ին, երկար տարիներ տեւող դատավարութենէ եւոք միայն հրաման ստացան որ կարենան վենետիկեան ուրիշ տպարաններու հետ ալ աշխատակցիլ (այսպէս Ստեփանոս Որլանտեանի հետ. իսկ 1772էն եւոք, Դեմետրիոս Թէոդոսեանցի հետ եւն.) ու միայն 1789ին յաջողեցան իրենց սեպհական տպարանը բանալ:

Հոս ներկայացուած գրքերը ճիշտ այս անցքի շրջանին լոյս տեսած են. անոնց լեզուն աւելի թարգմանածոյ գործի ընոյթ կը կրէ, մանաւանդ թէ լատինարան է. լատիներէնի քերականական օրէնքներու վրայ ձեւուած հայերէնով մը:

Ընկերա–տնտեսական պայմաններու հետեւանքով, հայկական տպագրութիւնը Պոլսոյ մէջ՝ ա՛յլ ընոյթ կը կրէ:

Հոն եկեղեցական մատեանները լուսաւորչական հոգեբանութիւն ունին: Հայկական գրքերու տպագրողները հայեր են. իրենք կը փորագրեն, կը թափեն իրենց գիրերը եւ կը ջանան միշտ աւելի կատարեալ ընել: Տպարանները – նախորդ գրերու փորձերուն բաղդատմամբ – աւելի երկարատեւ կ'ըլլան. մեծամասնութիւնը դէթ մինչեւ տպագրիչին մահը կանգուն կը մնան. հայրը ընդհանրապէս իր զաւակին ալ կը սորվեցնէ տպագրութեան արհեստը, մանաւանդ թէ կատարեալ տպագրական դերդաստաններ կը գոյանան: Ասոնց մէջ նշանաւոր է Աստուածատուր Ապուչեխցին, որուն 1700ին հիմնած տպարանը 150 տարիէ աւելի կը տեւէ, եւ իր թոռը Պօղոս Արապեան՝ Թուրքիոյ Սուլթանին տպարանապետի տիտղոսը կը շահի:

Տպագրիչները նախ եւ առաջ հայ եկեղեցական համայքին հոգեւորական կեանքին պահանջները կը գոհացնեն (Աստուածաշունչ, Մաշտոց, Շարական). բայց նաեւ սրբազան հին մատենագրութեան յիշատակները կը տպագրեն: Ասիկա հասկնալի է քանի որ գրքերու տպագրութեան խմբագրողները Պոլսոյ մէջ ալ գերխաւորապէս վարդապետներ են, եւ մեկենասը՝ կրօնական նիւթ ունեցող գրքին հրատարակութեամբ ապահովել կը ջանայ իր հոգւոյն փրկութիւնը: Բայց բաւական բազմաթիւ աշխարհիկ ընոյթ կրող գրքեր կը գտնենք անոնց մէջ (այբբենարան, քերականութիւն, բառարան, ժողովրդական գրքեր), մանաւանդ նաեւ հայկական հին ժամանակագրութիւններ:

Ստորեւ դասաւորուած գրքերէն երկուքը Պոլսոյ հայկական ճոխ հրատարակութեան արդասիքները կը ներկայացնեն: Մէկը չի յայտներ տպագրիչին ով ըլլալը. միւսը Աբրահամ Թրակացի Դպիրին տպարանին մէջ կազմուած է:

Աբրահամ 1734ին բացած է իր տպարանը. տպարանին գործունէութեան մէկ տասնեակ տարիներու ընթացքին, 7 գրքեր արտադրած է: Ասոնք – հակառակ իրենց անկատարութիւններուն – եկեղեցապատմական հետաքրքրական յիշատակարաններու առաջին հրատարակութիւններն են:

Տպագրիչը սոսկ հրատարակիչ մը չէր, այլ միեւնոյն ատեն տպագրութեան արհեստին եռանդուն վարպետ մը, ինչպէս յիշատակարաններէն մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Պարտիք յիշել և զտպող մատենիս զԹրակացի Աբրահամ դպիրն. որ իւր իսկ ձեռամբ անհանդիստ աշխատեալ՝ ետ զմուրն սեւաթոյր կապարեայ գրոց, ոչ հաւատալով այլոց մշակաց»:

Ահա ցուցակը այդ հրատարակութիւններուն, իրենց ժամանակագրական կարգով:

1. Գիրք այբուբենից. 1–64 էջ. Գերականութեան գիրք. 1–112 էջ. միակագիր. Ամստէրդամ, 1666: Տպագրեալ ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարի. 9½×12½:

Հոր վաթ Ստեփանի գրատունէն:

2. Պարտէզ ոգեւոր. Դ. տպագրութիւն. Թարգմանեալ ի Յովաննէսէ վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցւոյ: Վենետիկ 1704. ի տպարանի Անդոնի Պօղոթլի. էջ 288 (պակասաւոր). 7½×12:

3. Գալուստ Ամասեացի: Վրդ. Գիրք որ անուանեալ կոչի լուսաշաւիղ: կ. Պոլիս 1704. էջ 224. 10×15:

Ստացող. Ex libris P. Z. W. de Donogan A. D. 1809. 18a 9bris:

Գրքին լեզուն իրր անցք մըն է դէպի աշխարհիկ լեզուն. գրաբարի եւ աշխարհաբարի խառնուրդ մըն է, շաղախուած (Պոլսոյ շրջանակին ազդեցութեան տակը) տաճկերէն բառերով:

4. Թոմաս Գեմբացի. Հետեւեցումն Քրիստոսի (Imitatio Christi Thomas A' Kempis): Թարգմանեցեալ ի Յովհաննէսէ վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի հոգեկան զուարճութիւն մեր բազմեալոյ: Հռոմ, 1705. Typis S. Congreg. de Propaganda Fide. 612+16 (անթուակիր) էջ, 10×15:

Ստացողներ. Լուսիկ ո. հ. Աղ. Ինկանոս Դանիէլեանին որդին տուած է Տէր Գրիգորին 1794ին. Ex libris P. Z. W. de Donogan. 1810. 21a 9bris.

5. Խաչատուր Էրզրումեցի Վրդ. Համառօտութիւն բարոյականի աստուածաբանութեան – Compendium theologiae moralis. Վենետիկ 1709 ի տպարանի Անդոնի Պօղոթլի. 792 էջ 16×22½:

6. Ալպերտ մեծ. Համառօտութիւն աստուածաբանութեան Երանելւոյն Մեծն Ալպերդի – Compendium theologicae veritatis. Թարգմանեցեալ ի վաղնջուց ժամանակաց, ի մեծամեծաց վարդապետաց մերոց, ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ: Եւ նորոգեալ ի լոյս ընծայեցեալ, եւ սրբագրեցեալ, ըստ հնոց օրինակաց, եւ ըստ նախատիպին իւրոյ, հոգաբարձութեամբ եւ աշխատութեամբ՝ Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացւոյ: Վենետիկ, 1715, ի տպարանի Անդոնի Պօղոթլի:

Սկիզբէն ի վեր մասամբ է, առանձին վերնագրով, Լուծմունք...ին հետ. Վենետիկ 1716. 680 էջ, 10½×16:

Ստացող. 1720 կարապետ Աբքա եւ Աննա թագուհի:

7. Պատմագիրք հոգւոց եւ հաւատացեալ ննջեցելոց. Եւ հրաշալեացն սրբազնութեան: Արտահանեալ ի հոգեւոր գրեանց եւ յեկեղեցական պատմութեանց խտալականաց, եւ ժողովեալ ի հայկական բարբառն շաբագրեալ, աշխատութեամբ Տեառն Յովհաննու եպիսկոպոսին Թօխաթեցւոյ: Արտագրեալ... ի Վենետիկ... յամին Տեառն 1724 ի տպարանի Անթոնի Պօրթոլի. 576 էջ. 7×11:

Գրքին հին ստացողներն են. Տէր Յովհաննէս Ոսկերիչեան, 1762 – Անտոն Լուսիկ Թորոսեան, որդի աղէ (աղաչա) – Մարթին Լուդվիք:

8. Ղուկաս Փինէլոս. Գիրք յորում ընծեռի ըգհանդերձելոյ կենաց, Gersone, della perfezione religiosa. Արարեցեալ ի Հայր Ղուկաս Փինէլոսէ ի կարգէն Յիսուսեան, յիտալական լեզուէ. եւ անտի շարադրութեամբ արտահանեցեալ եւ զեղեալ ի հայկական բարբառ, ի Յոհաննու վարդապետէ Նիկոմեդացւոյ. յամի Տեառն 1721 ի կոստանդինուպոլիս: Վենետիկ 1731, տպ. Ա. Պօրթոլի. 580 էջ, 8×15:

Ստացող. Karolin (Farkas):

9. Գիրք Առակաց. Տպագրեալ առանձնակի ի փոքրիկ գիրս. ի ժամանակի յորում տպագրիւր Աստուածաշունչ, զորոյ զմեծամեծ էջսն զկնի տպագրեցման ի յերկուս անջատեալ, տուաք տպագրել եւ զայս: Վենետիկ, 1734. Ա. Պօրթոլի տպ. 94 էջ. 9½×15½:

Ստացող. 1782. Egh. Oh. Ml. Ci. (Zi?). – Ex libris R. P. Zacharia Wertan De Donogan. A. D. 1809 18a 9bris.

10. Մխիթար Սեբաստացի Վրդ. Մեկնութիւն Մաշտոցի. ըստ մտաց եւ իմացմանց մեկնութեան Հարցն սրբոց եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ. եւ մեծամեծաց մեկնչաց Աստուածաշունչ սուրբ գրոց: Այլ եւ վերահայեցմամբ երբայական բան նշանակութեամբ, որ երեւի ի թարգմանութիւնս բազմաց լեզուաց. այսինքն Լատինացուց, Յունաց, Ասորեաց եւ Քաղդէացւոց: Վենետիկ 1736. Ա. Պօրթոլի տպարան, 454 էջ, 10½×18½:

11. (Մեսրոպ Երէց). Պատմութիւն երջանիկ վարուց եւ մահուան Երանելի առն Աստուծոյ սրբոյն Մեծի Ներսէսի եւ որ ինչ մարգարէական հոգւոյն Մեծի Ներսէսի եւ որ ինչ մարգարէական հոգւոյ ասաց նախ քան գլինելն: Եւ վասն արիական գործոցն քաջին Մուշեղայ Մամիկոնոյ: Եւ անպարտ մահուան նորին զրպարտանօք նենգաղաց եւ այլ ինչ: Տպեցեալ ի թվին ՌՃՁՁ – կ. Պոլիս 1737, Աբրահամ Թրակացիին տպ. էջ մինչ (248), 9½×15:

Այս պատմութեան գիրքը հայոց պատմագրութեան արժէքաւոր յիշատակարաններէն մէկն է: Թէեւ իրականութեան մէջ յօրինուած է Ժ. դարուն եւ գրութիւնը մեծ մասով կը համաձայնի Փաւստոս Բուզանդի ժամանակագրութեան հետ (Ե.

դար), սակայն շատ մը տեղեր (մասնաւորապէս Կովկասի հիւսիսային կողմերու բնակիչներու մասին՝ հնագոյն աղբիւրներէ քաղուած տեղեկութիւնները) այսօր ալ առաջնակարգ աղբիւրներէն կը նկատուին:

Պատմագրութիւնը՝ 1853ին Վենետիկի մէջ հրատարակուած ժամանակագրութեան օրինակը հրատարակողը կը համարի, որ դարերու ընթացքին յաւելուածներով միշտ աւելի ընդարձակուած է: Այսպիսի ընդարձակ օրինակ մը կը պարունակէ ահա 1737ի Պոլսոյ այս հրատարակութիւնը:

Գրքոյկին յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Ողորմութեամբ Աստուծոյ տպեցաւ պատմութիւնս սրբոյն Ներսէսի ի Թվին ՌՃՁԶ. ի հայրապետութեան սրբոյն Էջմիածնի՝ տեառն Աբրահամու սրբազան կաթողիկոսին. և ի պատրիարքութեան սրբոյն Երուսաղեմի եւ Կոստանդնուպօլսոյ՝ տեառն Գրիգորի եւ տեառն Յոհաննէսի սրբազան վարդապետացն. ի նորակազմ տպարանի տիրացու Աբրահամին. արդեամբ եւ դոյիւք պարոն Դանիէլի որդի տիրացու Մովսէսին. յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն. եւ հանգուցեալ որդւոցն իւրոց Մատթէոսին եւ Ոնոյրիոսին. ընդ որս յիշեսջիք եւ ըզպուտաղ օղլու տիրացու Յակոբի որդի զտիրացու Գրիգորն եւ զդրքածախ տիրացու Յարութիւն, որ զօրինական եւտուն:

Յիշեսջիք եւ զաշխատող զործարանիս զԽոյեցի Իգնատիոսն, զտիրացու Յոհաննէսն, եւ զդարբին Յոհաննն» (էջ 248):

Ստացող. Տէր Յարութիւն արեղայ:

12. Ալփոնսոս Ռոտրիկվէց. Կրթութիւն կատարելութեան եւ կրօնաւորականի առաքինութեան. (Exercicio de Perfection, y virtudes cristianas): Թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիֆլիզեցւոյ ի վաղնջուց ժամանակաց: Եւ յանձնարարութեամբ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ Աբրահամայ կոչեցելոյ: Վենետիկ 1741, Ա. Պօրթօլի տպ. 322 էջ, 8½×15:

Ստացողներ. 1782. Oh. Ml. Ci. (Zi?) – Karolina Farkas:

13. Պ. Յովհաննէս Ցիսուսեան. Դժոխք բացեալ: Թարգմանեալ յիտալկանէ ի հայս՝ ըստ իմացուածոյ բանին՝ յաշակերտաց Մխիթարայ աբբայի մեծի: Վենետիկ 1753, ի տպարանի Ստեփաննոսի Որլանտեան. 160 (ուղիղ. 260) էջ, 7½×12:

Ստացող. Մանուկ Ոհ. Աստուածատուր Մահտեսիի որդի, 1789 Եղիսաբեթուպոլիս:

14. Մխիթար Սեբաստացի. Կրթութիւն աղօթից: Ընդ որում եւ շարակցի ոտանաւոր այբուբենական առ Ամենօրհնեցեալ Կոյսն (253–317). ի խնդրոյ Պարոն Մելիքի որդւոյ Խալտարենց Պարոն Մարգարի Ջուղայեցւոյ: Վենետիկ 1772: Դեմետրիոս Թէոդոսեանց տպ. 352+10 (չթուագրուած) էջեր, 10×15:

Հունգարիոյ քաղաքակրթական պատմութեան համար կարեւոր տուեալներ կարելի է քաղել այս գրքերէն՝ նկատելով որ անոնց նախկին ստացողները, մեծ մասով – հիմնուելով ներսի էջերու վրայ նշանակուած անուններուն վրայ – Թրանսիլվանիոյ հայեր ըլլալու են: (Սեփականատիրոջ բնակավայրի անունին միայն մէկ անգամ կը հանդիպինք. թիւ 13ի մէջ):

Հին ստացողներու շարքին՝ ուշադրաւ անուն է **Donogán** Vertán Zakariás, քանի որ Եղիսաբեթուպոլիսէն, Քլուժի Թրանսիլվանիոյ Թանգարանին մէջէն (Museul Ardelean) դուրս ելած ձեռագիրներու վրան եւս իր անունը կը դտնուի: Ձեռագրաց ցուցակին յօրինողը Fr. Macler, ըստացողին ո՛վ ըլլալու մասին ըսեր է որ Vertan (< Vardán, Vartán) անունը բաւական տարածուած անուն մըն էր Հունգարիոյ եւ Թրանսիլվանիոյ մէջ: Ասոր իրր ապացոյց կը մէջբերէ Vertan անուն կրող երկու անձերու կենսագրութիւնը՝ Szinnyeiի «Հունգարացի գրագէտներու կեանքը եւ գործերը» երկէն: Բայց իր տուած ընդարձակ ծանօթութիւններէն չի հասկցուիր որ այդ երկու անձերը ի՞նչ կապ ունին զրքին ստացողին հետ: Սակայն քանի որ մեր պարագային, Տօնական անունը իրր ազգանուն կը ներկայանայ, անտեղի է Վերբաւ բառէն ճամբայ ելլել: Այս ժամանակները (19րդ դարուն սկիզբը) Թրանսիլվանիոյ (կամ Լեհատանի, Մոլտաւիոյ) հայերուն քով՝ ըլլայ հայրանուանական, ըլլայ մականուանական ծագումով ընտանեկան անունները արդէն ձեւացած էին. ասոր համար աւելի քննելու ենք Տօնական դերդաստանին ճիւղաւորումը: Թէպէտ Տօնական ընտանիքին բազմաթիւ անդամներ ապրած են Թրանսիլվանիոյ մէջ, սակայն D. Vertan Zakariasին ո՛վ ըլլալու մասին երկար ատեն չկրցայ ծանօթութիւն ունենալ: Եղիսաբեթուպոլսոյ երկու ժամանակագիրները **Kovrik** Gergely եւ **Avedik** Lukács իր մասին լուր չունին: Այս խնդրին լուծումը գտայ Erzsébetvárosi Hirlap (Եղիսաբեթուպոլսոյ Լրագիր)ին մէջ:

ԺԸ. դարուն սկիզբէն ի վեր հայ պատանիներու դաստիարակութիւնը Եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ՝ Վենետիկէն ղրկուած Մխիթարեան (հեղինակէն փակագծուած՝ անտոնեան) կրօնաւորները կը կատարէին, տեղական վանատան մէջ: Եղիսաբեթուպոլսոյ Մխիթարեաններու մասին, որոնք աւելի քան 170 տարիներ հոն ունեցած են գործունէութիւն, ոչ քաղաքին դիւանին մէջ, ոչ ալ եկեղեցական ատենագրութեանց մէջ, ոչ ալ միաբաններու վանաթեանց մէջ, ոչ ալ նման յիշատակութիւն տան մէջ մնացած է նման մը, կը դրէ Գովրիկ:

Յամենայն դէպս, քանի մը ցեր ու ցան տուեալներ մնացած են իրենց գործունէութենէն: Եղիսաբեթուպոլսոյ ատենագրութենէն: Եղիսաբեթուպոլսոյ ատենագրութեանց յիշատակարանները կը ցուցնեն թէ ինչպէս Մխիթարեաններու եւ քանեն թէ ինչպէս Մխիթարեաններու եւ քաղաքապետութեան (եւ ժողովրդապետութեան) միջեւ շատ մը վէճեր ծագած են դպրոցական խնդիրներու շուրջ: Ասոր հետեւանքով 1810ին վերջնականօրէն դադրեցուցած են հայերէնի ուսուցումը. եւ եկեղեցական ժողովը ազդարարութիւն կը ղրկէ Ստեփանոս Ագոնց Ընդհ. Աբրահօր, խնդրելով որ հայերէն լեզուն սորվեցնելու համար «յարմար անձ մը հոն ղրկելու մասին հոգ տանի»:

Եղիսաբեթուպոլսոյ Մխիթարեան ուսուցիչներու կարգին կը պատկանէր յիշուած Տօնական վարդապետն ալ: Տօնական Տօնական վարդապետն ալ: Տօնական, 20 Հոկտ. 1782ին ծնած է Gyergyókán, 20 Հոկտ. 1782ին ծնած է Ս. Ղազարու szentmiklós, 1794ին մտած է Ս. Ղազարու վանքը, 1804ին քահանայ օծուած է եւ 1808ի Յունուար 15ին Միաբանութենէն ղրկուած Պաշֆալով (Ibasfelva – Erzsébetváros – Եղիսաբեթուպոլիս): 1840ին կը վախճանի Տօնական՝ Սան Սերվոլոյ հիւանդանոցին մէջ, ի Վենետիկ:

(Ս. Ղազարու տոմարներուն մէջ արձանագրուած է Հ. Զաքարիա Տօնականեան, աւազանի անունով՝ Ստեփան, հօրը անունը՝ Տօնիկ, մօրը անունը՝ Աղաչայ. ծնած Ճուրճովա, 1782ի Հոկտ. 30ին, վանք մտած 1794ի Օգոստ. 27ին: Արձանագրութեան մէջ հետք չկայ վարդան կամ Վրթանէս անունի. ՀԸԼլայ թէ վրդ. = վարդապետ ձեւէն առաջ եկած ըլլայ այդ Wertan ձեւը: Ծանօթ. Թարգմանիչէն):

Հ. Բ. Սարգիսեան յատուկէն կը շեշտէ որ Թրանսիլվանիոյ Մխիթարեաններէն Տօնական՝ կը ճանչնար հայերէն լեզուն, եւ ասոր քով լաւ գիտէր նաեւ լատիներէն, գերմաներէն եւ հունգարերէն: Ժառանգած «febris nervosus» (ջղային ջերմը) տարեր է զինք գերեզման: Հաւանաբար 1810ի որոշումէն յետոյ Տօնական դարձած է Վենետիկ, որովհետեւ իր բոլոր ex libris-ները 1808–1810 թուական կը կրեն:

Եղիսաբեթուպոլսոյ համայնքին եւ Մխիթարեաններու միջեւ, ի վերջոյ համաձայնութիւն մը գոյացած ըլլալու է, որովհետեւ 23 Սեպտ. 1824ի Ժողովի Արձանագրութիւնը անոնց իրաւունքներու մասին կարգադրութիւններ կ՚ընէ:

Փրոֆ. Է. ՇԻԻՏ

Հունգարերէնէ թարգմանեց
Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՖՈԿՈՒԼԵԱՆ

* * *

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1) Գ. Լեւոնեան. Հայ գիրքը եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան, 1946:
2) Գ. Զարբհանալեան. Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան. Վենետիկ, 1895:
3) S. SOMAL: Quadro della storia letteraria di Armenia. Venezia, 1829:
4) C. F. NEUMANN: Versuch einer Geschichte der Armenischen Litteratur. Lipsia, 1836:
5) Գ. Զարբհանալեան. Հայկական Մատենագիտութիւն. Վենետիկ, 1883:
6) Վ. Ա. Յակոբեան. Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVII դդ. Երեւան, 1951:
7) Յ. Ս. Անանսեան. Հայկական Մատենագիտութիւն. Ա–ԺԸ. դար. Հատոր Ա. Երեւան, 1959:
8) Բանբեր Մատենադարանի թիւ 4, 1958:
9) LANGLOIS: Collection des historiens... de l'Arménie, Paris II, 1867.
10) FR. MACLER: Manuscrits Arméniens de Transilvanie, Paris, 1935.
11) Գ. Գովրիկեան. Հայք Եղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, Վիեննա, 1904:

© National Library of Armenia